

Латын әліпбиімен жер-су атауларын, кісі есімдерін жазудың маңыздылығы

Үстіміздегі ғасырдың тарихи оқиғаларының бірі – қазақ халқы үшін жаңа латын әліпбиінің қолданысқа енуі. 1940 жылдарға дейін Алаш зиялыларының мәдени мұрасы есептелген латын әліпбиі бүгінгі ұрпаққа да жат емес. Елбасының өзі рухани жаңғыруда жастардың рухани санасының жоғары деңгейде екеніне сенім білдіре отырып, «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында Қазақ мемлекетінің дүниежүзіндегі бәсекелестікке қабілетті елдердің қатарына енуіне орай бірқатар атқарылуға тиіс міндеттерді айқындап берді. Болашағымыз үшін ең басты мақсат – ұлттық құндылықтармыз бен халықтық озық дәстүрлерімізді сақтап, жаңартып отыру. Сондай-ақ бұл мақалада рухани бірегейліктерді қалыптастыру керектігін атап өтті. Ол үшін ұлттық тіліміз бен ұлттық жазуымызды бір қалыпқа түсіріп, болашақ латын графикасына негізделген әліпбиіміздің емле-ережелерін біріздендіру, бағдарын белгілеу және бекіту міндеті тұр. Ғалым, тілшілердің ұсыныс-жобаларымен қабылданып бекіген әліпби емле-ережелері орфографиялық жүйеге негізделеді. Себебі әрбір сөз, атаулар, жер-су аттары белгілі бір ұстаным қағидасымен жазылуы өте маңызды. Латын графикасына көшудің мақсаты да осы.

1940 жылдан бастап қазақ дыбыстың жүйесіне тән емес в, и, ф, х, ц, щ, ч, э, ю, я, ь, ь тәрізді әріптердің енуіне де байланысты шығар, Қазақстан жер-су, қала аттары кеңестік саясаттың салдарынан Көкшетау орыс тілінде – Кокчетав, Қызылорда – Кызыл Орда, Жамбыл – Джамбул т.б. орыс кириллицасымен айтылып, жазылып келді. Бұлай аталудан тәуелсіздіктің арқасында ғана құтылған сияқтымыз. Алайда әлі де болса, кеңестік жүйенің сарқыншақтары сақталып келе жатқаны жасырын емес. Облыс орталықтарының өзі Павлодар, Петропавл, кейбір қалаларда (Тараз) Ленин атындағы көше, Октябрь көшесі (Талғар) т.б. атаулар жойылған жоқ.

Елбасының тапсырмасымен латын әліпбиіне көшу кезең-кезеңмен жүзеге асырылмақ. Қазіргі жаңа латын әліпбиінің қазақ тілі емле-ереже заңдылықтарына сүйене отырып, ұсыныс-жобасын жасаушылардың бірі, тіл жанашыры ғалым Анар Фазылжанова «Интерфакс-Қазақстан» агенттігіне берген сұхбатында латын әліпбиінің мән-маңызына тоқтала келіп, тілшінің: «Латын әліпбиіне көшу неше кезең бойынша жүзеге асады?» – деген сұрағына орай әр кезеңнің мақсатын түсіндіріп береді. Ал жергілікті жерлердің атауын

латынға көшіру, яғни қазақ тілі ономастикалық жүйесі үшінші кезеңде көшірілетініне тоқталды. Кезінде кирил графикасына негізделген қазіргі қазақ жазуы орыс тілі арқылы енген сөздерді, атауларды сол күйінде, ұлттық тілімізге икемделмеген қалпында жазып келді. Енді, академик Р.Сыздықтың айтуынша, «латыншаға көшкен кезде түпнұсқалық принциппен жазылатын сөздер қазақшаға игерілу керек. Ғалымның бұл пікірі жер-су, қала, көше атауларына, яғни ономастикаға да қатысты екені даусыз. Яғни кеңестік кезеңнің түпнұсқалық принципінен құтылудың жалғыз жолы – латын графикасына негізделген әліпбиге көшу болды. Осы ұстанымды танымал тілші-ғалымдардың дені қолдап, өз пікір-ұсыныстарын баспасөз арқылы білдірді. Бұл басқа тілдерден енген сөздерді, терминдерді қабылдамау керек деген сөз емес, кез келген тілдің лексикасы басқа тілден сөздерді басқа тілден қабылдау арқылы дамиды. Әйтсе де кірме сөздер қазақ тілінің орфографиялық, орфоэпиялық заңдылығы бойынша қабылдануы әрі игерілуі керек. Мұны неге айтып отырмыз. Қазір елімізде адам есімімен, табиғат ерекшелігімен т.б. байланысты жер-су атаулары өте көп. Оның түпнұсқасын сақтап жаза берсек, біз кирилл графикасынан еш уақытта құтыла алмаймыз. Сондықтан латын графикасына негізделген әліпби арқылы түзелген жер-су, есім атауларының сөздігін, анықтамалықтар шығару кезек күттірмейтін мәселе. Өйткені кезінде қазақ араб әліпбиіне негізделген ескі жазба тілі деп айтылып келген әліпбиіміз болғаны белгілі төте жазудың әрине өз ережесі болды. Ал отызыншы жылдардағы латын әліпбиіндегі жазу-сызудың ұстанған өзіндік емле-ережелері қалыптасты. Бүгінгі күнге дейін орыс әліпбиіне, яғни кирилшеге негізделген орфографиялық ереже фонетикалық-морфологиялық принцип бойынша жасалып, қолданыста болды, бұл аралас-құралас, яғни орыс-қазақ гетрогенді принцип сақталды. Қазіргі мақсат – латын әліпбиіне сәйкес басты ұстанымдарымызды айқындап алу, сондықтан осы аса жауапты міндетті ойланып жүзеге асыру керек. Ол үшін ең алдымен болашақтағы орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерді ережеге сай түзу, өйткені ол ереже – белгілі бір тілдің біркелкі стандартқа сай жазылу нормалары мен тәртіптерін, қағидаларын белгілейтін заңдық күші бар құжат екені белгілі. Біздің сөз етіп отырған мәселеміз ономастикалық атаулардың латын әліпбиімен дұрыс жазылуын қарастыру болғандықтан, ұлттық тіліміз үшін ономастикалық атаулар сөздігін жасау аса маңызды болып отыр. Өйткені Қазақстан халықаралық әуежолымен 200-ден астам аэропорт, теміржол қатынасы арқылы сан мыңдаған қаламен, әралуан елдермен байланыс жасайды. Республикамыздың жер-су атаулары орфографиялық ережелерге, яғни картадағы нысандар орфографиялық стандартқа сай болуы көзделеді. Адам есімдері, миллиондаған төл құжаттары, мекеме, ұйымдардың, жеке және заңды тұлғалардың аттарының орфографиялануы, емле ережесіне сәйкес болуы міндетті. Әрбір сөз белгілі бір орфографиялық принцип бойынша жазылуы керек, өйткені орфографиялық принциптер жазу жүйесі үшін аса

маңызды. Әлемдік лингвистика бойынша бір ғана принципке негізделген жазу жоқ, алайда жазу тарихында бір ғана принциппен жазу дәстүрі болған. Тілдің ұлттық ерекшелігіне, сипатына байланысты орфографиялық принциптің бірнеше түрі таңдалып, сол бірнеше түрі жазба тілге қызмет етеді. Ал латын графикасына негізделген әліпби жүйесі бойынша емленің негізгі принциптерінің қызметі кеңейіп, түпнұсқа ұстанымен жазылып жүрген сөздердің жазылуы фонетика-фонематикалық қағидаға ауысуға тиіс. Өйткені латын графикасына көшудің негізгі мақсаты да кірме сөздерді қазақшаға икемдеп, қазақ тілінің заңдылығына бағындыру. Қазіргі қазақ орфографиясындағы принциптерді ереже мен негізгі орфографиялық принциптерді өзгерту, әрине, ұқыпты, саналы түрде ғылыми жақтан дәлелденген ұстанымдарға сәйкес негізделеді. Егер қолданыстағы орфографиялық қағида өте қолайлы, жатық, үдемелі болса, онда осы қағиданы дәлелдейтін дәйектерді, негіздерді нақтылап, соның ұстанымымен ережелер жасалды. Бұрынғы ережелер кирилшеге негізделгендіктен көп қателіктер болып келгені рас. Бүгінгі күнге дейін бір атаудың-есімнің бірнеше нұсқада жазылып жүргендігі мәлім. Мысалы, Қожа Ахмет Иассауи – Яссауи – Ясауи; Баба түкті Шашты – Әзиз – Баба Түкті – Шәшті Әзиз; Дінмұхамед Қонаев – Дінмұхамет Қонаев тәрізді. Сондай-ақ тілімізге жат ь (жіңішкелік белгісі) Шарын каньоны т.б. атаулар бар, оны Шарын канийоны/канионы деп жазамыз ба, ойланатын шаруа немесе шет тілдік атаулар: Нью-Йорк – Ниу-Йорк, т.б. қазақ әдеби лексикасында ажыратушылық қасиетке ие ь (жуандық белгісі) бар сөздер жиі болмаса да бар: съезд, объектив т.б. Осы тәрізді сөздерді біріздендіру үшін қалайда сөздіктер түзу алыдыңыз кезектегі мәселе. Қазірдің өзінде Qazaq, Qazaqstan деп жазылған атауларды кез келгеніміз қиналмай-ақ оқи аламыз. Сондықтан да латын графикасын қабылдау еш қиындық тудырмайды деген пікірдеміз. Өз тіліміз, өз жазуымыз қалыптассын десек, латын әліпбиін ұрпағымыздың бойын сіңіруге әр қазақ ат салысуға тиіс.

Қорыта келгенде айтарымыз, латын графикасына негізделген жер-су, есім атауларын жазуды орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерін қазақ тілі емле ереже заңдылықтарын сақтай отырып қолға алу керек.

Бүгінгі қазақ тілінің емле ережелері, орфография, орфоэпия принциптері өз бастауын ұлы ғалым А.Байтұрсынұлы еңбектерінде көрсетілген заңдылықтармен жүйеленіп, қалыптастырылды. А.Байтұрсынұлы – ХХ ғ. басындағы қазақ тілінің жазу мәдениетінің негізін салушылардың басшы тұлғасы болса, ХХІ ғасырдағы жаңа латын әліпбиінің негізін қалаушылар – бүгінгі ғалым-тілшілер, жастар жалғастырушы – болашақ ұрпақ.

Тақырыбы: Латын әліпбиімен жер-су атауларын, адам есімдерін жазудың маңыздылығы

Аннотация: Мақалада елімізде бүгінгі күнге дейін жер-су атауларын, адам есімдерін жазудағы қателіктердің орын алғандығы, латын әліпбиіне көшудің маңыздылығы сөз етіледі.

Тірек сөздер: жер су атаулары, сөздік, анықтамалық, үшінші кезең, орфографиялық принцип.

Түйін: жер-су атауларын адам есімдерін латын әліпбиіне көшірудегі көңіл аударатын негізгі мәселелер.

1. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақала
2. *Жанұзақов Т.* Қазақстанның жер-су атаулары. – Алматы, 2003.
3. *Анар Фазылжанова* «Интерфакс-Қазақстан» агенттігіне берген сұхбаты